

---

*О.В. Лисенко
(м. Київ)*

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ “ПРОСВІТ” І КООПЕРАТИВІВ ПРОТИ ЕКСПАНСІЇ РОСІЙСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНУ

Майже до самого кінця ХІХ ст. російське самодержавство дивилося на українців, як на засіб здійснення своїх імперіалістичних планів на Кавказі, в Середній Азії, на Балканах та для протидії національно-визвольній боротьбі польського народу. Українцям у великодержавних задумах С.-Петербурга відводилася роль безплатного гарматного м'яса і дешевої робочої сили для добування корисних копалин із власної землі та вирощування на ній хліба для потреб російської армії.

Все це могло відбуватися лише за умов сильної імперської влади, яка нещадно подавляла будь-які спроби національного опору. Еталоном такої влади був російський цар Микола І.

Але в 1894 р. на російський престол зійшов не схильний до жорстокостей цар Микола ІІ, який за моральними якостями був повною протилежністю свого сумнозвісного тезки.

У таких умовах перед українським суспільством постало дві перспективи: перша – шляхом повстання знищити клас експлуататорів, друга – спробувати мирно співіснувати з великим, переважно інонаціональним капіталом, російськими релігійними, культурно-освітніми інституціями, видавництвами тощо, які панували тоді у Наддніпрянщині. Виходячи з того, що в 1905 р. Микола ІІ видав Маніфест від 17 жовтня, за яким у Російській імперії вперше в її історії дозволялася свобода слова, совісті, зібрань тощо, українське суспільство у своїй переважній більшості обрало другий шлях розвитку.

Найбільш чітко цю ідеологічну позицію українства висловив С. Петлюра, який, полемізуючи з полтавським часописом “Рідний край” на сторінках “Слова”, зазначав у 1907 р.: “Візьмемо, приміром, такі інституції, як Київське або Харківське Товариства грамотності. Адже обидва Товариства не вороже ставляться до української просвітньої справи. Обидва видавали й українські книжки. Очевидно, що видавництво цих книжок було б куди більшим, коли б про це подбали самі українці, коли б вони жвавіше взяли до роботи в цих товариствах... Адже ні для кого не тайна, що в таких, приміром, товариствах, як Харківське Товариство грамотності, українські секції дихають на ладан, виявляючи мало живої діяльності не через те, що їм заважають росіяни, а через вину самих українців, які нічого або дуже мало роблять по тих секціях... Обвинувачення проти русифікаторської діяльності російських культурно-просвітніх товариств на Україні – то доказ нашої байдужості, нашого невміння використати те, що у нас під руками, то доказ нашого безсилля і браку ініціативи”. С. Петлюра, виступаючи за поступове перетворення російських культурно-освітніх закладів на українські, разом із тим аж ніяк не заперечував права інших народів, що жили в Україні, мати свої національно-культурні інституції “Висловлюючися за українізацію

російських культурно-просвітніх закладів на Україні, – писав С. Петлюра, – ми не кажемо, що таких товариств не повинно бути на Україні. Україну заселяють не тільки одні українці. Є в ній також і інші нації, культурному розвитку котрих ми не маємо ніякого права робити перешкод та заборон. Але ті товариства, які удержуються на гроші українського народу, повинні стати національними, з російських змінитися на українські. Здійснити це завдання можуть тільки самі українці”¹.

Успішність чи неуспішність подібної поміркованої політики українців щодо російських як культурно-освітніх, так і фінансових установ залежала у першу чергу від імперських влади й капіталу. Тобто за умови, якби пануючі великоросійські та іноземні підприємці, отримавши в спадок незрівнянно кращі стартові можливості, разом із тим відмовилися б від спроб адміністративно-силового тиску на українців, не намагалися б перетворити їх знову на безплатне гарматне м'ясо для захоплення нових земель, то тактика, проголошена С. Петлюрою, виявилася б правильною. Але у разі, коли б експлуататорські класи в Україні спробували б повернути суспільство у часи Миколи I, позиція українців могла бути трактована як нерішуча, боягузлива.

Потрібно зазначити, що подібний сценарій розвитку подій був дуже ймовірним. Річ у тім, що, на відміну від країн Західної Європи, де капіталізм сприяв демократичному оновленню життя людей, у Російській імперії в цілому, й в Україні зокрема останній був зацікавлений у тому, щоб населення залишалося бідним та безправним, згодним працювати на буржуазію за копійки. Так, у своїй праці “Історія підприємництва в Україні” Т. Лазанська зазначала стосовно діяльності у Криворізькому басейні французького товариства “Дубова Балка”: “Так, скажімо, лише акціонери “Дубової Балки” у 1894 р. мали 1 154 франки чистого прибутку, у 1896 р. – 53 717, а у 1897р. – 137 673 франки, або по 50 франків на кожну акцію. На жаль, товариство здобувало свої прибутки не найкращим чином. Як свідчать певні джерела, французька компанія “Дубова Балка”, яка придбала у О. Поля 600 дес. землі, сповідувала такі принципи – дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здольну оплату артілям настільки, щоб в середньому на кожну особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на рудниках “Дубової Балки” було багато нещасних випадків. Кореспондент газети “Киевское Слово” був свідком одного з таких, коли травмувалося відразу 11 чоловік”². Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, характеризували не лише французьке товариство. Вони були притаманні більшості підприємців тогочасної доби.

Далі Т. Лазанська писала: “Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20-180 % вартості товару, в той час як прибуток на капітал давав до 30 % на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “прямо казкова,” і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. І дійсно. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30-40 %. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3-4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі. ... Під тиском великих акціонерних товариств

майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так, на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики-індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів³.” Остання фраза дає ключ до розуміння розвитку подальших подій в Україні. Дійсно, російські поміщики й капіталісти, які у роки німецького засилля часів Катерини II та Миколи I дивилися на українців як на безсловесне бидло і, використовуючи грубе насильство, змушували їх як рабів працювати на панщині по 5-6 днів на тиждень, тепер, коли кріпосне право відійшло в минуле й кожен бізнесмен повинен був розраховувати не на каральний апарат, а на власний розум та кмітливість, почали програвати по всіх статтях більш спритним іноземцям.

І тут сталося “диво”. Російські поміщики та капіталісти, які ще недавно купляли і продавали українських селян, вимінювали їх на собак, тепер почали “співчувати” їм, “обурюватися” тим, як їх грабує іноземний капітал. Так, член Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі С.Ф. Шарапов на одному з його засідань у березні 1899 р. виголосив різку промову з цього приводу. В ній зокрема зазначалося, що “тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь, окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до російського народу великоросійські шовіністи включали й українців – *О.Л.*) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго”⁴.

Але подібні заяви російських ділків не справляли особливого враження на українців, котрі добре пам’ятали, як ще недавно нині “покривдені” французькими, бельгійськими та англійськими бізнесменами російські поміщики знущалися над українським народом, його звичаями, мовою й культурою. І що лише через активність іноземного капіталу вчорашні мучителі українського народу змушені “опускатися” до “співчуття” тим, кого вони самі нещадно визискували та оббирали.

Вплив на позицію українства справляло не лише розуміння того, що новоспечені “співчувателі народного горя” прагнули побороти іноземний капітал лише для того, щоб знову загнати український народ у стан рабства й німецького засилля часів правління Катерини II і Миколи I. Попри те, що переважну більшість іноземних капіталістів становили безсоромні ділки, які намагалися якнайшвидше нажитися шляхом пограбування українських трудящих, вони разом з тим, поперше, не прагнули повернення кріпосницького рабства та силового регулювання соціально-економічних процесів, а, по-друге, серед них знаходилися й чесні підприємці, які розуміли всю важливість для успішного розвитку бізнесу такого важливого аспекту, як піклування про трудящих.

Тут особливо виділялося бельгійське “Анонімне товариство механічного виробництва на Півдні Росії”. Воно швидко організувало в Миколаєві суднобудівне підприємства, яке досягло високого ступеня досконалості навіть у порівнянні із західноєвропейськими стандартами. В

1896 р. товариство виготовило продукції на 7,1 млн франків. А у 1897-1898 р. його власники планували потроїти та навіть почетверити випуск продукції. Щоб досягти цієї мети, вони намагалися заохотити робітників і технічний персонал до більш продуктивної праці. Для утримання кваліфікованих робітників, зменшення втрат робочого часу господарі вирішили побудувати чайну-їдальню, де можна було порівняно дешево отримувати обіди. Крім того, вони відкрили лікарню, в якій змогли отримувати кваліфіковану медичну допомогу травмовані та хворі. З метою економії коштів, здійснення контролю за якістю продукції й вдосконалення діяльності різних заводських відділень було облаштовано лабораторію⁵.

Отже, це цивілізоване бельгійське підприємство розуміло, що гроші економляться не там, де заощаджують на здоров'ї людей та не вкладають кошти у науку, а там, де капітал субсидує й її, і медицину. Йі тому українці сподівалися, що таких іноземних підприємців в їхньому краї ставатиме дедалі більше та що саме налагодження ділових стосунків з ними, а не з російськими поміщиками і капіталістами з їхньою чорносотенно-шовіністичною ідеологією допоможе розвитку суспільства, його національної економіки, духовності, культури й освіти. Тому із самого початку український просвітницький та кооперативний рух орієнтувався на іноземні ринкові засади, на духовно-культурні цінності європейського суспільства, на досягнення його стандартів життя.

Розвиток кооперативного руху у Наддніпрянській Україні сприяв не лише покращенню матеріального становища селян, а викликав значні позитивні зрушення в його свідомості. Адже відомо, що тільки бідну, позбавлену не лише засобів виробництва, а й часто засобів до існування людину можна послати воювати за якусь абстрактну ідею, неважливо чи то монархічну, чи то соціалістичну. Заможний же, дбайливий господар ніколи не стане ризикувати своїм здоров'ям, а, можливо, і життям за якісь примарні “веру, царя и отечество”, за місце у раю чи за “інтернаціональний обов'язок”. Він чітко знає, скільки силосу потрібно йому купити, аби прогодувати отару худоби, скільки він виторгує за неї, скільки вкладає в подальший розвиток свого господарства, на скільки купить потрібних речей, у тому числі й українських книжок, наявність яких ставала найбільш яскравою рисою вітчизняного національно-свідомого кооператора.

Все це аж ніяк не влаштовувало ні російських поміщиків та капіталістів, ні московських попів, чие благополуччя цілком залежало від того, наскільки бідними і знедоленими будуть українці, щоб їх можна було змусити працювати в жахливих умовах тільки за їжу, й від того, наскільки вони будуть сприймати різні казочки про загробне життя та віддавати останні зароблені непосильною працею копійки до загребущих попівських рук. Тому боротьба цих відмираючих суспільних груп проти розвитку українського національного руху була неминучою.

Отже, на початку ХХ ст. у Російській імперії склалася дуже непроста політична ситуація. Номінально влада належала Миколі II. В цієї влади було дві опозиції – демократична, яка прагнула перетворити Російську імперію на цивілізовану країну, що сповідує європейські цінності, й чорносотенно-шовіністична, яка прагнула повернути суспільство у часи

фельдфебеля-царя Миколи І. Обидві опозиції ворогували між собою, але наявність імперської влади вгамовувала цю боротьбу, не давала їй розгорітися з повною силою. Національно-свідомі українські діячі, зрозуміло, входили до першої опозиції, але все-таки головні свої зусилля зосереджували не на боротьбі з Миколою II, а з чорносотенно-шовіністичними силами, які не хотіли змиритися з тими новими віяннями в державі, які з'явилися після проголошення царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р.

Одними із ключових аспектів боротьби між українськими демократами і російськими шовіністами стали польське та єврейське питання. На початку XX ст., коли дедалі більше українців почали покращувати своє життя не шляхом боротьби з панами, а шляхом кооперації, виникла перспектива ділових, взаємовигідних економічних контактів з представниками польських й єврейських ділових кіл у Російській імперії.

Засобом до координації дій усіх пригноблених націй і всіх прогресивних сил у Наддніпрянщині стали українські “Просвіти”, які наприкінці 1905 р. почали виникати тут по великих містах та по найвіддаленіших селах.

В них активно працювали такі відомі українські діячі, як Б. Грінченко, М. Коцюбинський, С. Єфремов, Леся Українка, М. Аркас, Д. Дорошенко, М. Загірня, М. Комар, М. Левицький, І. Луценко, С. Шелухін, М. Лисенко, А. Никовський, В. Садовський, Л. Старицька-Черняхівська, В. Степаненко й ін.

Головними центрами просвітянського руху в Наддніпрянщині стали Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Чернігів, Житомир. “Просвіти” існували також у невеликих провінційних містах (Мелітополь), містечках (Козелець, Ніжин) і навіть у селах (Мануйлівка, Дієвка Катеринославської губернії). Останні називалися філіями й юридично підлягали губернському товариству. На відміну від Галичини, де існувала жорстка субординація між львівською “Просвітою” та її філіями, в Наддніпрянщині ці межі були дуже умовними. Часто не лише філія (як, наприклад, мануйлівська), а й бібліотеки-читальні (наприклад, у селі Печери на Поділлі) являли собою по суті, самостійну “Просвіту”. В той же час статuti наддніпрянських товариств склалися на зразок галичанських. Так, у статuti миколаївської “Просвіти” зазначалося: “Товариство має на меті допомогти розвоєві української культури і першим чином українському народу його рідною мовою, працюючи у м. Миколаєві. Для цього товариство має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т.ін. українською мовою; б) запровадити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т.ін.; в) впоряджати публічні лекції й відчинити, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т.ін.; г) заводити стипендії, школи, бюро праці..., просвітні і добродійні заклади; оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства...”⁶

В кожному регіоні Наддніпрянської України просвітянський рух мав свої особливості, але скрізь він входив у конфронтацію з тими чорносотенно-шовіністичними силами, які прагнули знову повернути її народ у рабство. Й у цій боротьбі чорносотенці часто, подібно до російських поміщиків та капіталістів, починали маскуватися під друзів українців, хоча саме вони й були найбільш небезпечними їх ворогами.

Так, 1906 р. завдяки клопотанню єпископа подільського Парфенія, тісно пов'язаного з місцевими чорносотенцями, Св. Синод дозволив, щоб у Подільській духовній семінарії викладали українську історію і літературу⁷. Цей ефектний пропагандистський хід чорносотенців підняв їх в очах української громади, але разом із тим нічого не змінив практично, бо ніхто це рішення й не думав виконувати. У 1908 р. кам'янець-подільські інтелігенти-просвітяни, спостерігаючи, що дозвіл Св. Синоду від 1906 р. про запровадження в Подільській духовній семінарії української історії та літератури так і залишається на папері, звернулися з проханням про виділення коштів на виконання цього дозволу до подільського єпархіального з'їзду. Після того як просвітянам було відмовлено, вони звернулися з аналогічним проханням у земство. Незважаючи на підтримку прогресивних земських діячів, просвітянам було відмовлено й тут. Тоді "Просвіта" оголосила всеукраїнський рух по збиранню коштів на потреби національної освіти. На її заклик відгукнулася одеська "Просвіта", яка зобов'язалася протягом року виплатити кам'янець-подільському товариству 500 крб, притому 80 – одразу, а потім щомісяця – по 35 крб. Житомирська "Просвіта" пожертвувала 100 крб, миколаївська віддала на цю справу свою стипендію ім. Т.Г. Шевченка, "Українська громада" в Томську збрала і переказала кам'янець-подільській "Просвіті" 25 крб. Усього ж кам'янець-подільські просвітяни спромоглися зібрати 360 крб⁸.

Оцінити цю акцію кам'янець-подільського товариства можна по-різному. З одного боку, вперше українські "Просвіти" діяли спільно, що звичайно посприяло їх духовному згуртуванню. Але навіть спільними зусиллями українським товариствам вдалося зібрати лише 360 крб, що, звичайно ж, було дуже мало. Наприкінці 1908 р. кам'янець-подільська "Просвіта" подала зібрані 360 крб. у подільську єпархіальну шкільну раду, щоб остання на ці кошти утримувала вчителя української мови у Вінницькій церковно-учительській школі. Єпархіальна шкільна рада почала "тягнути гуму". Вона надіслала раді товариства запитання: "Что разумеет "Просвита" под украинским языком?", яке українська преса небезпідставно розцінила як спробу виграти час, у надії, що "авось дело похерится". Кам'янець-подільська "Просвіта" сумлінно пояснила, що "під українською мовою вона розуміє українську літературну мову, той "малороссийский язык", на котрий із дозволу Св. Синоду перекладено Св. Євангеліє, ту українську мову, котрою друкуються сучасні газети, журнали, книжки, котру вживають в розмові та письмі свідомі українці"⁹.

Після цієї відповіді просвітян єпархіальна шкільна рада поділилася на два табори – одні – "за", другі – "проти". Цікаво, що свій голос "за" подав голова шкільної ради преосвященний Никон, якого у "мазепинстві" звинувачувати було аж ніяк не можливо, бо всім відомі були його тісні стосунки із "Союзом русского народа". Не маючи змоги вольовим рішенням відхилити прохання товариства, українофобська частина духовенства вдалася до своєї випробуваної тактики – вишукування усіляких "заковык". Використовуючи як привід те, що "Просвіта" збрала порівняно мало грошей, церковники-українофоби добилися того, що на єпархіальній раді було вирішено послати цьому українському товариству "отношение", в якому зазначалося, що на 360 крб. неможливо знайти

доброго вчителя. Така “турбота” про українську мову була тим більш безпідставною, що останнього взялася знайти київська “Просвіта”¹⁰.

Все зазначене вище наочно демонструє, як чорносотенці “підкувалися” про українців, прагнучи нацькувати їх на католиків-поляків, які разом з бельгійцями та французами були одними із головних конкурентів російського капіталу в Україні. Тільки західноєвропейські підприємці посідали провідні позиції у важкій промисловості, а поляки – в сільському господарстві.

На жаль, поляки не розуміли і боялися розвитку українського національного руху, ототожнюючи його з гайдамаччиною й іншими антипольськими виступами. Тому, дбаючи про зростання добробуту селян шляхом кооперації, яке мало зменшити соціальну напругу між ними і польськими поміщиками, останні всіляко намагалися не допустити того, щоб в українській кооперації з’явилося власне національне обличчя.

Так, на Поділлі розвиток кооперації відбувався під ідейним керівництвом тижневика “Світова зірниця” та особисто її редактора польського поміщика І. Волошиновського, який дуже скептично ставився до надання кооперативному рухові національних рис. Ознайомлюючи своїх читачів з подіями Першого українського просвітньо-економічного конгресу, серед яких зокрема була й постанова про те, що “кооперативна організація буде осередком національно-економічного життя і основою для відродження українського народу, для його культурно-економічного розвитку... Кооперативи повинні бути національними і в основу кооперативної системи треба покласти інтереси потребителів, він разом із тим зазначав: “Для національної справи є інші товариства – просвітні, наукові, та й то треба дуже стерегтися, щоб не впрягти науки до політики. Кооператисти, які працюють для добра всіх, мають занадто велике завдання перед собою, щоб собі на очі вузько національне більмо накладати”¹¹.

Але саме життя змушувало об’єднувати зусилля кооператорів, які гуртувалися навколо “Світової зірниця”, та українських діячів з кам’янець-подільської “Просвіти”. Так, 17-18 серпня 1909 р. в Жмеринці, у залі залізничного театру відкрився Перший з’їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний Подільською губернською земською управою. В ньому брав участь І. Волошиновський. Одним із важливих було рішення про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10-процентною знижкою надавала кам’янець-подільська “Просвіта”¹².

Отже навіть у такому соціально й економічно відсталому регіоні, як Поділля, чорносотенне духовенство, незважаючи на свій вплив на темних і забитих місцевих селян, не зуміло виконати своє брудне завдання – усунути конкурентів російського капіталу в особі польських поміщиків та не дати українським селянам підняти свій соціальний, економічний і національно-культурний рівень.

Ще гірше для московського попівства складалися справи у промислово-розвинутих східних регіонах України. Більшість населення уникала співробітництва з ними, а робітники Донбасу зі зброєю в руках протистояли чорносотенцям, коли ті спробували розпочати тут погроми¹³.

Побачивши, що московське чорносотенне попівство не може зруйнувати наростаючу дружбу між українськими й російськими робітниками, найбільш реакційні сили у Російській імперії, особливо з числа

представників її каральних органів, почали переносити акцент на використання в цих цілях так званих “соціалістів”.

Дуже красномовно описав цей процес у своєму історичному романі “В крузі першому” відомий російський письменник О. Солженіцин. На образі найбільш одіозного представника партії більшовиків – Й.Сталіна – автор показав, як жандарми підняли із соціального дна нікому не потрібного недовченого семінариста, який не мав ніяких шансів без їхньої допомоги здобути становище в суспільстві, та зробили його “борцем за права робітників” “і спеціалістом у національному питанні”.

За великим рахунком великоросійським реакційним силам неважливо було, чи українці будуть безправними рабами, які працюють та віддають життя в ім’я православно-монархічних ідей, чи вони будуть рабами в ім’я ідей “пролетарського інтернаціоналізму”. Їм важливо було, аби українці продовжували слугувати їм безплатним гарматним м’ясом у безкінечних війнах проти мусульманських народів і проти волелюбних поляків. Можна говорити й про те, що для Росії, де живе багато мусульман, абстрактна ідея “пролетарського інтернаціоналізму” була більш підходящою для обдурювання людей, ніж ідея православної монархії.

Боротьба між українцями та більшовиками за вплив на трудящих відбувалася в декілька етапів. На першому – приблизно до 1910-1911 рр. – марксистичні намагалися діяти за класичними догматами свого німецького гуру. Вони примітивно ділили всіх людей на два класи – експлуатованих й експлуаторів – і намагалися нацькувати перших на других, щоб під час різанини приборкати владу у країні до своїх рук. Кожного, хто не поділяв цих поглядів, марксистичні огульно записували до числа “зрадників революції”, “прислужників царизму” тощо. Головним звинуваченням на адресу українців з боку більшовиків було звинувачення в тому, що вони вигадують начебто неіснуюче національне питання для того, щоб відволікти увагу трудящих від класової боротьби й тим самим прислужитися своїм хазяям – капіталістам. Особливо подібні тенденції проявилися в Одесі. Там місцеві марксистичні звинувачували “Просвіту” у буржуазності, “чорношюртучності” та антисемітизмі. Зводячи все життя суспільства до законів історичного матеріалізму, вони заперечували необхідність розвитку української національної культури, запевняючи, що існують лише дві “нації” – експлуаторів і експлуатованих. Вони заперечували необхідність відкриття українських кафедр у місцевому університеті, мотивуючи це тим, що там будуть вчитися діти національної буржуазії. Всі ці закиди на адресу українців робилися в той самий час, коли з боку місцевого “русского собрания” було пущено чутки, що “Просвіта” має на меті “розчленити” країну та що це не що інше, як “жидівська вигадка і жидівська справа на шкоду Росії”¹⁴. Отже, висловлена вище думка про єдину сутність тих політичних течій, які прикривалися нібито протилежними ідеологічними постулатами – чорносотенного монархізму й марксизму, знайшла в Одесі на початку ХХ ст. своє повне підтвердження.

Перший ідеологічний наскок марксистів не витримав зіткнення з повсякденними реаліями життя багатонаціональної країни. Механічно перенесена на український ґрунт ідеологія, вироблена у мононаціональній Німеччині, показала свою повну неспроможність. Адже серед тих,

---

хто в першу чергу прагнув національної школи, були передусім українські робітники та селяни. І, записавши їх всіх скопом до числа “зрадників революції” й “прислужників буржуазії”, марксистки у результаті опинилися в ролі полководців без армії.

Наступний етап у боротьбі лівих українських сил проти російських марксистів за вплив на українських трудящих розпочався в 1912-13 рр. У той час царизм заклав найбільші київську, одеську та чернігівську “Просвіти”, але національний рух не лише не завмер, а й ще більше розвинувся в сфері української кооперації.

Для успішного розвитку останньої необхідно було мати спеціальну пресу. 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства “Наша кооперація”. Було обрано 3-х членів правління (Порша, Ковалю та Лаврова) і членів товариства (Степаненка, Сціборського, Чопівського, Пожарського, Крижановського, Терниченка, Барановського, Шевченка). Першим завданням останнього стало видання українського друкованого органу “Наша кооперація”¹⁵.

Потреба у його виданні дуже гостро відчувалася тоді на Наддніпрянщині. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно вимагав такого періодичного видання, доступного за мовою й відповідаючого регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер “Нашої кооперації” українською мовою. Цей орган почав виходити двічі на тиждень, його ціна становила 2 крб 50 коп. на рік, що було цілком доступним для пересічного робітника або селянина Наддніпрянської України¹⁶.

21 лютого 1913 р. в Києві відбулися перші загальні збори товариства “Український агроном”. Головна мета його полягала у тому, щоб надати допомогу землеробам та агрономам, видаючи відповідну друковану продукцію рідною мовою. Крім того, на зборах було вирішено відкрити склади, агрономічне бюро і консультаційні контори. До товариства перейшов також журнал “Рілля”. Цей український агрономічний часопис був заснований ще 1907 р. в Петербурзі видатним діячем української кооперації Є. Архипенком. Щоправда, останній називався тоді “Українське бджільництво”. 1910 р. його видання перенесли до Києва, де він почав виходити під назвою “Рілля”. 1912 р. журнал звернувся до своїх читачів – здебільшого українських селян – із закликом допомогти заснувати агрономічне видавництво. Цей заклик знайшов відповідь та розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних сільськогосподарських брошур. На жаль, поліція скоро заборонила збирати гроші, й ця потрібна справа припинилася¹⁷.

23 березня 1913 р. в Києві відбулося установче зібрання товариства “Український технік”. Завданням останнього стало друкування і продаж книжок, брошур та журналів з питань техніки й промислового життя. Крім того, воно взяло на себе завдання відкривати склади, магазини, організувати контори і свої філіальні відділи. Членський внесок був встановлений у розмірі 10 крб на рік. До складу товариства входили дійсні члени, які розпоряджалися всіма його справами й несли за них повну матеріальну відповідальність, та вкладники, котрі мали лише право дорадчого голосу¹⁸.

Значення цих українських товариств було надзвичайно важливим не лише в економічному, а й у політичному плані. Завдяки їм національний рух міг успішно розвиватися та, головне, протидіяти експансії російського капіталу, навіть в умовах жорстоких репресій проти “Просвіт”. Це розуміли і російські шовіністи. Так, С. Щоголев зазначав з цього приводу: “Видавнича діяльність останньої (київської “Просвіти” – *О.Л.*) частково ожила з-під попелу завдяки закону про “товариства на вірі”, які не підлягають урядовому контролю. У Києві виникли нотаріальним порядком товариства “Український агроном”, “Український вчитель” та “Український технік”, які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство “Наша кооперація”, що видає досить тенденційну газету того ж найменування”¹⁹.

Вдумлива, послідовна діяльність українських кооператорів і просвітян сприяла тому, що українські трудящі, дійсно, ставали господарями на своїй землі. А це вибивало ґрунт у більшовиків, які намагалися використати тяжке економічне становище українців для того, щоб за допомогою гасел про “диктатуру пролетаріату” нав’язати їм свою власну диктатуру.

Усе ж певних успіхів у поширенні свого впливу на українських трудящих більшовики досягли і в той час.

Так, у 1912 р. значною мірою зусиллями мануїлівських просвітян та інших національно-свідомих українців до IV Державної думи було обрано робітника-більшовика Г. Петровського завдяки насамперед його обіцянкам захищати там як соціальні, так і національні інтереси народних мас. Вже з перших днів просвітянсько-більшовицького союзу з’явилися ознаки нещирості з боку останніх. Так, прибувши до Петербурга, Г. Петровський з якоїсь причини (сам він запевняв потім, що не встиг, бо був дуже зайнятий) не зайнявся зразу ж виконанням доручень своїх виборців. Тоді українські робітники ввічливо, але наполегливо нагадали йому про те, що він у першу чергу повинен виконувати те, що він обіцяв напередодні виборів – захищати їх національні інтереси, а потім уже все інше²⁰.

Особливо виграшною для більшовиків стала справа із забороною російським урядом святкування в 1914 р. Шевченківського ювілею. Більшовики, як “друзі всіх знедолених”, у тому числі й українців, рішуче та публічно засудили злочинні дії царизму. Потім з неабияким задоволенням Ленін писав у своєму вже приватному, не для широкого загалу, посланні до Г. Петровського: “Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, що всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони обивателів почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є... тюрма народів”²¹.

Усе ж в умовах стабільного соціально-економічного розвитку Російської імперії у цілому та українських земель в її складі зокрема просвітяни й кооператори мали значно більший вплив на українських трудящих, ніж більшовики.

Ситуація почала змінюватися у гіршу сторону відразу ж після початку Першої світової війни. Це відбувалося тому, що чорносотенні сили в Російській імперії, використовуючи воєнний стан, розпочали репресії проти діячів національного руху, українських економічних, культурно-освітніх закладів та газет. Ці дії російської влади були тим більш злочинними, що українці, захищаючи свою землю від німецьких поневолювачів, ішли служити у російську армію й часто по-геройськи гинули на полі бою. Хоча і в той час українські культурно-освітні інституції продовжували працювати, зосередивши свої головні зусилля на захист рідної мови та допомогу біженцям з Галичини²².

Але найголовнішим було те, що й у ті нелегкі часи в “Просвітах” і у кооперативах виховувалося покоління вітчизняних діячів, яким у найближчому майбутньому судилося творити українську політику на нових, прагматичних засадах, вигідних насамперед народові, одночасно активно борючись проти тих чорносотенних та марксистських сил, які продовжували дивитися на українців як на “людський матеріал” для здійснення своїх злочинних планів.

Українцям вдалося розвинути колишні, ще довоєнні здобутки катеринославських просвітян в їхньому налагодженні стосунків з російськими робітниками. Найбільш активно вони виявили себе під час організації загонів Вільного козацтва. Особливо виділялися члени місцевої організації українських соціал-демократів Гаврило і Микола Воробйови.

Один із провідних військових лідерів українців доби визвольної боротьби початку ХХ ст. І. Мазепа, відзначаючи їхні заслуги, писав: “Це були сини залізничного робітника, росіянина. Ще з молодих літ вони пройнялися українством, брали участь в українських гуртках і розмовляли добірною українською мовою. Молодший, Микола, скінчив артилерійську старшинську школу. Старший, Гаврило, був студентом Київського політехнічного інституту і хоч з військовою справою не був обізнаний, проте став головним організатором катеринославських відділів Вільного козацтва. Ці відділи, що склалися переважно з робітників та селян Катеринославського району, відіграли потім визначну роль в боротьбі з російськими більшовиками на Катеринославщині...”²³.

Утворення загонів Вільного козацтва було тоді нагальним завданням з огляду на те, що взимку 1917/18 рр. вкрай негативні зміни відбулися в Росії. У той час більшовики, зваливши Тимчасовий уряд і розігнавши Установчі збори, почали формувати з переважно злочинного елемента загони так званої “червоної гвардії” для повернення контролю над усіма частинами колишньої Російської імперії. Вони вдарили в спину українцям та, незважаючи на героїчний опір, захопили Київ, влаштувавши масові вбивства людей лише за те, що вони розмовляли рідною мовою.

Наступ більшовиків узимку 1917/18 рр. є одним із наочних доказів того, що вони були найманими агентами кайзера. Адже війська Центральної ради саме тоді гуртували сили для відсічі німецьким військам. Так, лідер національно – визвольної боротьби С. Петлюра у той час закликав українську армію до кінця захищати власну землю від німецького нашествия. Зокрема він зазначав: “Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, поповнений представниками од усіх народів, що живуть на Вкраїні, бере в свої руки владу в нашому краю.... Ця радісна та

тільки й тяжка, відповідальна роль випадає Генеральному Секретаріату в дуже тяжку добу, а саме, коли фронт прорвали німці і сунуть на нашу землю. Нашій Україні загрожує страшна небезпека. Україна може загинути, а з нею загине і наша молода дорога воля, якої ми всі так довго ждали і в ім'я якої ми всі так багато жертв поклали. Треба всім нам зрозуміти, що настала страшна година, бо ворог може зруйнувати наш край, розділити його на дві частини і роз'єднати нас, знищити права наші і покласти край вільному розвитку нашого народу. Щоб запобігти страшному лихові, щоб врятувати нашу Україну, треба захищати її. А для цього перш за все слід зупинити наступ німців і не пускати їх на нашу землю. Треба всіма силами піддержати накази та розпорядження командної військової влади, яка порядкує обороною нашого краю. Українська Центральна рада і її Генеральний Секретаріат кличе всіх українців і наказує їм захищати нашу землю і революцію. Як одженемо німців, як зупинимо наступлення їхнє, то спасемо Україну, спасемо нашу землю, наше хазяйство, наших дітей, батьків і жінок, нашу волю, наше право на вільне життя. Яко генеральний секретар в справах військових закликаю всіх українців, де б вони не були, на якому б фронті не воювали, стати в цю страшну для революції нашого краю хвилину в обороні фронту України і революції²⁴".

Отже більшовики своїм наступом вдарили у спину члену антикайзерівської коаліції цивілізованих держав та сприяли тому, аби змусити цю антинімецьку силу піти на сепаратний мир з німцями. Фактично більшовики нав'язали Україні ганебний Брестський мир, поставивши її перед лицем світової громадськості в один ряд із собою.

Окупувавши Україну під виглядом порятунку її від фінансованого ними ж більшовизму, німці почали по-звірячому катувати українських селян за те, що ті не хотіли віддавати їм хліб. Більшовики, які були головними винуватцями страждання українського народу, почали всіляко звинувачувати ліві українські сили у тому, що ті ніби продали свій народ німцям. Останні, стрімко втрачаючи свій авторитет в українських трудящих, розпочали боротьбу з німецькими окупантами. Але ця боротьба була від самого початку майже безнадійною. Адже, не розуміючись на тонкощах політики й не розуміючи, що саме більшовики своїми діями накликали в Україну німців, трудящі у переважній більшості вважали українських лівих непевними зрадниками, які спочатку приводять на Україну німецько-австрійські війська, а потім закликають віддавати життя в боротьбі з тими, кого самі привели. Крім того, не розуміючи, що українські ліві пішли на зговір з кайзерівцями для того, аби порятувати від більшовицьких катувань десятки та сотні тисяч безвинних українців, антантівці продовжували дивитися на них як на таких же самих зрадників Росії, як і більшовики.

Українці на чолі з гетьманом П. Скоропадським, які продовжували співпрацювати з німцями, намагалися по-зможі це робити для рідного народу. Останній для недопущення нової більшовицької агресії й розуміючи, що переважна більшість тих капіталістів, проти яких українські робітники та селяни вели нібито "класову боротьбу", була іноземного походження, почав серед пролетаріату широку роз'яснювальну кампанію, маючи кінцевою метою надання справедливій боротьбі трудящих

за свої соціальні права нового національного звучання і спрямування.

Так, у “Грамоті до всього українського народу” гетьман писав: “Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці”²⁵.

Позитивні наслідки вдумливої та зваженої політики гетьмана Скоропадського, спрямованої на збереження в Україні стабільності, міжнародної й міжкласової злагоди, не змусили себе довго чекати. У той час дуже плідно запрацювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства і союзи останніх, об’єднуючись у банки – такі, приміром, як “Українбанк” та київський “Союзбанк”, а також найбільш фінансово потужні з них, як, наприклад “Дніпровський союз споживчих товариств” (“Дніпросоюз”), не лише забезпечували в 1917-1918 і навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, а й піклувалися про науку, культуру та особливо освіту²⁶.

Але українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво. Останні таким чином отримували кваліфікованих працівників. Платячи гроші українським школам, вони вимагали від них, аби учням тут викладалися основи кооперативної справи. Так, правління “Дніпросоюзу” надало фінансову допомогу Ржищівській гімназії з умовою, що вона введе у себе навчання справі кооперації. Крім того, він на свої кошти організував школу ім. В. Доманицького, в якій викладали українську мову, історію і теорію кооперації, українознавство, основи політекономії й статистики. Накладом “Дніпросоюзу” було видруковано величезну кількість нових шкільних підручників українською мовою. До жовтня 1918 р. останній видав 4 млн. аркушів друкованої продукції²⁷.

При видавничому відділі “Дніпросоюзу” існували склад книжок та книгарня для продажу його видань. За 6 місяців 1917 р. склад продав друкованої української продукції на суму 142 232 крб, а у 1918 р. – понад 1 млн крб.²⁸ Все це сприяло тому, що вперше в історії в Україні національний капітал почав домінувати над російським.

На жаль, внаслідок того, що більшість українського політикуму не зрозуміла і тому не підтримала задуму П. Скоропадського, а німецькі війська, чинячи насильства над українцями, тим самим викликали у них ненависть до гетьмана, йому не пощастило врятувати Україну від нової більшовицької навали. Після революції у Німеччині марксистичні знову повернулися в Україну під гаслами боротьби з німецькою окупацією. На руку більшовикам грав їхній начебто супротивник, але фактично помічник у справі загарбання України – генерал Денікін.

Він нещадно нищив усі українські національно-культурні й економічні установи, роблячи все можливе, щоб знову повернути в Україну владу російських капіталістів та поміщиків, а українців знову перетворити на безправних рабів. С. Петлюра, звертаючись до українського народу від імені Директорії, зазначав з цього приводу: “Замість більшовиків широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський генерал Денікін. За його полками іде ледаче панство, яке хоче панувати над нашим народом, як панувало за царя. Армія Денікіна вертає панам добутий селянською кров’ю землю і відбирає громадські права у робітників.

Денікін не дозволяє українському народові вчитися в школі рідної мови, народну українську мову вигнав із державних установ, українські книжки палить, нищить українську кооперацію та всі культурні і господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів. Російське панство намагається шибеницями, катуваннями і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі. ... Всі нелюдські вчинки Добровольчої армії на Україні і даліше перебування військ генерала Денікіна на нашій землі викличе тільки новий більшовизм і нове поневолення України комуністами з Росії. ... В цей рішучий час нашої боротьби за визволення вища влада Української Народної Республіки оповіщає: що закони по передачі землі в руки трудящого селянства та закони робітничі лишаються в повній силі незмінно і нерушимо ²⁹.

Загальний стан УНР вимагав якнайскорішого налагодження польсько-українських відносин. Провідником цієї ідеї у практичне життя став С. Петлюра. Він першим висловив думку про те, що Україна, яка за імперських часів була поставником гарматного м'яса для безкінечних війн православної Росії проти ісламського Сходу та католицького Заходу, повинна стати між ними об'єднавчою ланкою.

У квітні 1920 р., нарешті, був підписаний українсько-польський договір. С. Петлюра, звертаючись до народу, зазначав з цього приводу: "Три роки ти боровся один, забутий усіма народами світу, бо твої вороги не спали і всякими нечистими шляхами провокували тебе, не признаючи за тобою навіть права зватися українцями, українським народом. Тепер одбувається велика переміна. Героїчна боротьба з небувалими ще прикладами в історії самопожертви, самовідданості, любові до свого краю, культури, мови, вільності – вони переконали інші народи всього світу в справедливості твоїх вимог і святості твоїх ідеалів, які найшли відгук в першу чергу в серцях уже вільного польського народу. Польський народ в лиці свого начальника держави і начального вождя Військ І. Пілсудського, свого уряду признав самостійність твоєї Республіки і твою державну незалежність. Другі держави світу не можуть не признати твоєї негідності – бо твої змагання є кристально чисті і справедливі, а справедливість завжди перемагає. Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж йде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської... Між урядами Республік Української і Польської укладений військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченні боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки ³⁰".

Однак, завдавши більшовикам ряд важких та принизливих для них поразок, українсько-польські війська все ж не змогли визволити від них Наддніпрянщину. Захопивши владу, марксистки розпочали здавати українську землю у концесію німецьким капіталістам, тим самим віддячуючи їм за допомогу в справі захоплення влади у Росії ³¹. Разом з тим той факт, що на території Польщі існував, нехай і у вигнанні, але офіційно

визнаний багатьма країнами уряд УНР, змушував ленінців хоча б тимчасово вгамовувати свої апетити в ганебній справі пограбування й повного знищення українського народу.

-
- 1 **Петлюра С.** Російські культурно-просвітні інституції на Україні // Слово. - 1907. - № 27. - 31 лист.
  - 2 **Лазанська Т.** Історія підприємництва в Україні. - К.,1999. - С.237-238.
  - 3 Там само. - С.157-158.
  - 4 Там само. - С.164.
  - 5 Там само. - С.161-162.
  - 6 Держ. арх. Миколаївської області - Ф.206. - Оп.1. - Спр.95. - Арк. 172-173.
  - 7 **Матушевський Ф.** З українського життя // ЛНВ. - 1907. - С.345.
  - 8 Митарства подільської "Просвіти" з хождінням української мови по муках // Рада. - 1909. - № 22. - 20 січ.
  - 9 Там само.
  - 10 Загальні збори "Просвіт" Слово. - 1909. - № 5.
  - 11 Допис редакції // Світова зірниця - 1909. - № 11-12. - 25 березня.
  - 12 З'їзд представників подільських товариських крамниць // Там само. - 1909. - № 32. - 23 серпня.
  - 13 **Ресит О.** Українська революція і робітництво. - К.,1996. - С.39-40.
  - 14 Просвітянин. З українського життя Україна. - 1907. - № 1. - С.36.
  - 15 Українське життя. Рада. - 1912. - 9 жовтня.
  - 16 Садовський В. Наша кооперація Украинская жизнь. - 1913. - №2. - С.109.
  - 17 **Коваль Г.** Агрономи про українську мову // Рада. - 1912. - 26 травня.
  - 18 Новое общество на вере "Украинский техник" // Украинская жизнь. - 1913. - № 3. - С.82-83.
  - 19 **Щоголев С.** Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. - К.1913. - С.97.
  - 20 Слова и дела российских социал-демократов. // Украинская жизнь. - 1913. - С.102-103.
  - 21 Ленін В. До питання про національну політику // Повн. збір. творів. - Т.25. - С.64.
  - 22 Годичное собрание екатеринославской "Просвиты" // Украинская жизнь. - 1915. - № 7. - С.85.
  - 23 **Ресит О.** Українська революція і робітництво. - К.,1996. - С.49.
  - 24 Звернення С. Петлюри до українців-воєнків на всіх фронтах. Листопад 1917 р. // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. - Т. 3. - К.,1999. - С.30.
  - 25 **Ресит О.** Вказ. праця. - С.62.
  - 26 **Вітанович І.** Історія українського кооперативного руху... - С.236.
  - 27 Там само. - С.241.
  - 28 Там само.
  - 29 Звернення керівників Директорії та Уряду УНР до українського народу. 2 вересня 1919 р. // Симон Петлюра. Вказ. праця. - С.118.
  - 30 **Петлюра С.** Народе України! // Там само. - С.198.
  - 31 **Петлюра С.** Лист міністру закордонних справ УНР про зацікавленість німецьких промислових кіл економікою України. 6 грудня 1921 року. // Там само. - С.504.

